

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA ORTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG`BEK NOMIDAGI
O`ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI
FALSAFA FAKULTETI 1-BOSQICH MAGISTRANTI
SAPAYEVA DILAFRUZNING
AXLOQSHUNOSLIK VA ESTETIKA TARIXI
FANIDAN YOZGAN**

KURS ISHI

**MAVZU: O`RTA ASRLAR MUTAFAKKIRLARINING AXLOQIY
TA'LIMOTLARI**

Bajardi:

Сапаева Д.

Qabul qildi:

Toshkent-2012

MAVZU: O'RTA ASRLAR MUTAFAKKIRLARINING AXLOQIY TA'LIMOTLARI

R E J A:

I. KIRISH.

II. ASOSIY QISM.

I BOB. DINIY-HADISIY YO'NALISH AXLOQSHUNOSLIGI

- 1.1. Din va hadis tushunchalari, ularning axloqiy ta'limotda tutgan o'rnini.
- 1.2. Diniy-hadisiy yo'nalishning tarixiy ko'rinishi va uning O'rta asr axloqshunosligi shakllanishiga ta'siri.

II BOB. MASHSHOIYYUNLIK YO'NALISHI AXLOQSHUNOSLIGI

- 2.1. Mashshoiyyunlik tushunchalari, ularning axloqiy ta'limotda tutgan o'rnini.
- 2.2. Mashshoiyyunlik yo'nalishining rivojlanish tarixi va uning Sharq mutafakkirlar asarlarida aks etishi.

III BOB. TASAVVUFIIY AXLOQIY TA'LIMOTLAR

- 3.1. Tasavvufiy axloqshunoslik ta'limoti va uning tarixiy talqini.
- 3.2. Tasavvufiy axloqshunoslik ta'limotining shaxs axloqiy-estetik madaniyatiga ta'siri.

III. XULOSA

IV. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

KIRISH

O`rta asrlar musulmon Sharqi mintaqasi tafakkurida axloqning mohiyatini tushuntiruvchi va axloqiylikni targ`ib etuvchi diniy-hadisiy yo`nalishdagi asarlar, ko`plab manbalar bizgacha etib kelgan.

O`rta asrlarga kelib nasroniylik Ovro`pa xalqlarining ijtimoy-siyosiy va madaniy hayotini cherkovga bo`ysundirdi, hamma sohalar bo`yicha cherkov nazorati o`rnatildi. Bu bilan ilm-fan va san`at cherkov belgilab bergan chegaralar doirasidagina rivojlanishga mahkum etilgan edi. Islom dinida esa, ayniqsa, tasavvufning vujudga kelishi tufayli, muayyan ma`noda hurfikrlilik mavjud bo`lib, ilm-fan va san`at taraqqiyotiga keng yo`l ochildi. Natijada, Qadimgi dunyo mumtoz axloqshunosligi ilgari surgan g`oyalarni rivojlantirish, u o`rtaga tashlagan muammolarni hal etish, o`sha davr va keyingi davrlar uchun dolzarb bo`lgan muhim nazariy hamda didaktik-axloqiy asarlarni yaratish, asosan, musulmon Sharqi allomalarining zimmasiga tushdi. Ular o`ziga xos mumtoz axloqshunoslik an`analarini yaratdilar.

Bu davr axloqshunosligi ham turli xil axloqiy-falsafiy oqimlardan tashkil topgan. Lekin bunday oqimlar yoki yo`nalishlarning o`ziga xosligi shundaki, ular Qadimgi dunyo axloqshunosligi singari nisbatan qat`iy chegaralarga ega emas edi. Chunonchi, mashshoiyyunlik oqimining buyuk vakillari deb tan olingan Forobiy va Ibn Sinoning axloqiy qarashlaridagi ba`zi jihatlar tasavvufiy axloqshunoslikka taalluqli ekani ko`zga tashlanib turadi. Ammo shunga qaramay, umuman falsafiy-axloqiy oqimlar borasida gap ketganda, musulmon Sharqida uch yo`nalish alohida o`rin tutadi:

- a) diniy-hadisiy;
- b) mashshoiyyunlik
- c) tasavvuf axloqshunosligi.

Mazkur kurs ishida din va hadis tushunchalari, ularning axloqiy ta`limotda tutgan o`rni, diniy-hadisiy yo`nalishning tarixiy ko`rinishi va uning O`rta asr axloqshunosligi shakllanishiga ta`siri, mashshoiyyunlik tushunchalari, ularning axloqiy ta`limotda tutgan o`rni, mashshoiyyunlik yo`nalishining rivojlanish tarixi va uning Sharq mutafakkirlar asarlarida aks etishi, tasavvufiy axloqshunoslik ta`limoti va uning tarixiy talqini va tasavvufiy axloqshunoslik ta`limotining shaxs axloqiy-estetik madaniyatiga ta`siri kabi masalalar atroflicha yoritib berishga harakat qilingan.

Bundan tashqari mazkur kurs ishida diniy manbalarga asoslangan fikr-mulohazalar, hadislardan keng foydalanilgan. Masalan, e`tiqodli bo`lish farzandlik burchini bajarish, haromdan nari yurish, amalparastlikdan qochish, jang maydonida mardlik-matonat ko`rsatish, oilaga

muruvvatli, shafqatli bo'lish oila a'zolari tarbiyasida kaltakdan voz kechish va nasihat orqali yoi-yo'riq berish kabi fazilatlar zikr etiladi. Bundan tashqari juda ko'p hadislarda insonlarga yaxshilik qilish, nomusli-orli bo'lish, yolg'on gapirmaslik, munofiqlik va g'iybatdan qochish, hech kimga zulm qilmaslik, haqiqatning yuziga tik boqish, hech qachon insoflilik va xushxulqlilikni tark etraaslik, saxiylik va jo'mardlikni odatga aylantirish, ilm olish haqida fikr yuritiladi. Muhimi shundaki, bular quruq nasihatlar emas, balki Payg'ambarimiz o'zlari hayotda amal qilgan axloqiy me'yorlardir. U kishining insoniyligi, kibrdan xoliligi kabi fazilatlari to'g'risida Abu Hurayra rivoyat qilgan quyidagi hadis ibratlidir: «Bir kuni Rasululloh bilan birga bozorga borib, u kishiga kiyimlik oldik. Sarvari olam gazlama uchun ortiqcha haq to'ladilar. Sotuvchi quvonib ketganidan u kishining qoiini o'pmoqchi bo'ldi. Rasululloh shartta qoiini tortib oldilar-da: «Bu ajamliklarning odati. Ular podshohlarining qoiini shunday o'pishadi, men podshoh emas, sizlarga o'xshagan oddiy odamman», dedilar. Olingan gazlamani men ko'tarib yurmoqchi edim: «Har kim o'ziga tegishli narsani o'zi ko'tarib yurishi kerak», deb menga bermadilar»⁵.

Buyuk vatandoshimiz Abu Nasr Farobiy fikr-mulohazalari va ilmiy merosidan ham foydalanilgan bo'lib, insonga uni go'zal a'mollar qilish uchun yo'naltiradigan odat mahsuli bo'lmish yetuk xulq lozimligi, xulqning yaxshiligi xatti-harakatlarda me'yor qay darajada saqlangani bilan baholishi, odobni esa mutafakkir badavlatning davlatini bezaydigan va kambag'alning kambag'alligini o'g'irlyadigan axloqiy hodisa sifatida qarqashlari ham ko'rsatib o'tilgan.

Mazkur kurs ishi kirish, III bob, 6 ta paragraf, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yhatidan iborat bo'lib, 30 bet hajmda yo'zilgan.

⁵ Xuzariy. Nur ul-Yaqin. –T.: “Cho'lpon” – “Kamalak”, 1992. – B. 271.

1. DINIY-HADISIY YO'NALISH AXLOQSHUNOSLIGI

O'rta asrlarda Arab va Ajam mamlakatlarida islom dini tez yoyildi. Islomning Markaziy Osiyoga kirib kelishi ulkan ijobiy hodisa bo'ldi. Chunki musulmonchilikning muqaddas e'tiqodiy kitobi "Qur'on" avvalgi muqaddas kitoblarga nisbatan mukammal va nisbatan "zaminiiy" edi. Islom yahudochilik va nasroniylikdan o'zining, ta'bir joiz bo'lsa, demokratik jihatlari bilan ajralib turardi: har bir musulmon "Qur'on"ni tan olishi barobarida Alloh nozil qilgan yana uch kitobni (Tavrot, Zabur va Injilni) inkor etishi mumkin emas. Shunday qilib, "Qur'on" insoniy muammolarni hal etishda miqyosiylik tabiatiga ega edi.

Qur'oni karim. Qur'on uch ildizdan bahra olgan abadiy yashil daraxtga o'xshaydi:

1. Tavhid;
2. Axloq;
3. Ilm.

Har bir muslim va muslima Allohning yakka-yagonaligiga, sherigi yo'qligiga shak keltirmasligi, yuksak axloq egasi bo'lishi va doimo, umr bo'yi ilm olishga intilishi kerak. Demak, har bir musulmon uchun e'tiqod, axloq va tafakkur hamma narsadan ustuvor ma'naviy hodisalardir. Shu sababli Qur'oni karimda tavhidga da'vat qatorida "axloq" va "ilm" so'zlari eng ko'p qayd etilgan ilohiy kalomlardir.

Qur'oni karimdagi bosh g'oya Alloh o'z bandalarining komillikka erishuvi bilan bog'liq. Zotan, Alloh insonni komil bo'la olish imkoniyatlari bilan birga yaratgan.

Bu imkoniyatlardan biri tavhiddir. Zero, Xudodan boshqa hech kimni Xudo darajasiga ko'tarmaslik, undan boshqa hech kimga sajda qilmaslik kabi tavhidiiy tamoyillar, Alloh ato etgan erkinlikni yo'qotmasligi uchun insonga berilgan eng ulug' imkoniyatdir. Insonning o'z qavmdoshidan "ndohiy" - ulug' rahbar yasashi, unga cheksiz e'tiqod qo'yishi, Xudodan emas, undan qo'rqishi, Xudoning emas, uning nomini tinimsiz zikr etishi, unga sig'inishi, hammasi erkinlikdan qochishdir. Jamiyat a'zolarining erkinlikdan qochishi, o'z taqdiri uchun mas'ullikni rahbarga – "dohiy"ga yuklab qo'yishi doimo jamiyat uchun qimmatga tushadi: jamiyat a'zolari mavhum «xalq» tushunchasiga aylanadi, ular shaxs bo'lish huquqidan mahrum bo'lib qoladilar. Faqat birgina shaxs - rahbar shaxsi, "dohiy" shaxsi tan olinadi va u shaxsga sig'inish ro'y beradi. Yakka shaxs hokimligi hukm surgan jamiyatda inson o'z huquqlari bilan birgalikda insoniyligini ham yo'qotadi. Lenin, Stalin, Hitler, Pol Pot va boshqalar shaxsga sig'inish davridagi xalqlarning ahvoli buning misolidir. Tavhiddan chekinish ana shunday fojialarga olib keladi. Shu sababli qayta-qayta Qur'oni karimda, barcha maqtovlar, hamdu sanolar yolg'iz Allohgadir, deyiladi. Demak, tavhid mustahkam joyda shaxsga sig'inishga o'rin yo'q. Shunday qilib, tavhid - yuksak axloqiy mazmunga ega: inson erkining, jamiyatdagi teng huquqlilikning va odamga ato etilgan

ixtiyor erkinligining muhofazasi aynan u bilan bog'liq.

Insoniy komillikning yana bir belgisi uning ilm egasi bo'lish imkonidan foydalanishidir. Qur'oni karimning «Mujodala» surasi, 11-oyati karimasida shunday marhamat qilinadi: «Alloh sizlardan iymon keltirgan va ilm ato etilgan zotlarni (baland) daraja-martabalarga ko'tarur». Bunga odam Atoning xalifa qilib tayinlanishidagi holat yaqqol misol bo'ladi. Odam - farishtalar bilmagan narsalarni bilguvchi, Allohning ta'limini olgan zot sifatida ulardan yuksak maqomga noil etildi; Alloh bilguvchidir, demak, bandasi bilishga intilmog'i lozim. Bilish har ikki dunyoni obod qiluvchi xosiyatli a'moldir. Bilish uchun esa inson tafakkur qilmog'i, mustaqil fikr yuritmog'i lozim. Chunki tafakkur qilmasdan turib, Qur'oni karim oyatlari mag'zini ham, haqiqiy insoniy hayot nima ekanini ham bilish qiyin. Zero, Qur'on suralarini faqat, ko'r-ko'rona yod olish musulmonchilik belgisi emas. Aks holda inson mohiyatdan yiroqlashib, hodisalar chilviriga o'ralib qolishi mumkin. Shu bois birgina «Baqara» surasining o'zidayoq ikki o'rinda tafakkur haqida oyatlar marhamat qilinadi: «... Shunday qilib, dunyo va oxirat haqidagi tafakkur qilishingiz uchun Olloh sizlarga O'z oyatlarini bayon etadi... (219 - 220)». Undan keyin 242 - oyatda: «Shunday qilib, aql yurgazishingiz uchun Olloh sizlarga O'z oyatlarini bayon qiladi», - deyiladi.

Eng muhimi, ilm, tafakkur qilish xosiyati insonning axloqiy jonzot sifatidagi maqomini belgilaydi. Inson ilm orqali o'zi va o'zгалar uchun nima yaxshi-yu, nima yomon, nima foydali-yu, nima zararli ekanini aniqlay oladi. Buni bilmasdan turib, odam bolasining hech qachon komillikka erishishi mumkin emas. Shunday qilib, ilm, tafakkur, bevosita bo'lmasa-da, bilvosita axloqiylikni taqozo qiladi.

Umuman olganda, komillik imkoniyatlarining barchasi insonda go'zal axloq vositasida namoyon bo'ladi. Zero, islom dinining asosiy mazmun-mohiyati go'zal axloqdan iboratdir. «Niso» surasining 149-oyati karimasida shunday marhamat qilinadi: «(Ey mo'minlar), xoh oshkora, xoh yashirincha biron yaxshilik qilsangiz yoki biron yomonlikni avf qilib yuborsangiz (Olloh suygan bandalardan bo'lursiz)». Shu o'rinda Imom G'azzoliy keltirgan bir hadisni eslatib o'tish joiz:

«Bir payt payg'ambarimizga old tarafdin bir odam keldi. «Ey Ollohning Rasuli, din nima?» deb so'radi. Rasululloh: «Go'zal axloq!» deb javob berdilar. So'ngra o'ng tarafiga o'tib so'radi: «Ey Ollohning Rasuli, din nima?» Rasululloh: «Go'zal axloq!» deb javob berdilar. U odam Rasulullohning so'l tarafiga o'tib, yana: «Ey Ollohning Rasuli, din nima?» dedi. Rasululloh: «G'azablanmaslik! Tushundingmi?» deb buyurdilar»¹.

Shunday qilib, ta'bir joiz bo'lsa, aytish mumkinki, islom dini - yuksak axloq egalarining dini, Qur'oni karim - eng ulug' Axloq Kitobi sifatida inson zotiga Yorug' yo'lni ko'rsatib turuvchi

¹ Abu Homid G'azzoliy. Mukoshafat ul-qulub. -T.: «Adolat», 2002, -B. 411.

muqaddas ma'naviy mayoqdir.

Hadisi sharif. Muhammad alayhissalomning hayoti va faoliyatlaridan so'z yurituvchi, u kishining diniy-axloqiy ko'rsatmalaridan tashkil topgan manbalar hadislardir. Ular odatda Hadisi sharif yoxud Sunnat deb ataladi hamda Qur'ondan keyingi eng ulug' kitob hisoblanadi. Hadislar yozma emas; og'zaki manbalar bo'lgani uchun, ular mashhur muhaddis-hadisshunos olimlar tomonidan yig'ilib, qiyosiy tarzda o'rganilgan va ishonchli hisoblanganlari haqqoniylik darajalariga ko'ra kitob holiga keltirilib, taqdim etilgan. Butun islom olamida eng nufuzli manbalar hisoblangan oltita «al-Jome' as-sahih» mualliflari aynan bizning Vatanimizdan chiqqan ulamolardir. Ular orasida imom **Ismoil al-Buxoriy** (810—869) va uning shogirdi Abu Iso Muhammad at - Termiziy to'plagan hadislar bizda keng ommalashgan.

Imom Buxoriy hadislarida namunaviy yoki boshqacha qilib aytganda, axloqiy-e'tiqodiy ideal masalasi bo'rtib ko'zga tashlanadi. Ma'lumki, Alloh inson uchun ideal sifatida olib qaralmaydi, U doimiy azal-abad mavjud zot. U insonni yaratgan zot. Uning darajasiga yetib bo'lmaydi. Faqat ergashish, U ko'rsatgan yo'ldan borish imkonigagina egamiz. Zero uning surati bizdan yashirin, faqat siyratigina bizga ma'lum. Ideal esa o'zida insoniyat dunyosida ham ruh, ham vujud uyg'unligida yashagan, e'tiqod va axloqda yuksak namuna bo'lgan odamzot timsolini taqozo etadi. Shunday Odamzot payg'ambarimiz, ikki olam sarvari Muhammad alayhissalomdir. U kishining namunaviylik, ideallik xususiyati to'g'risida Qur'oni karimda oyatlar juda ko'p. Shulardan birini keltiramiz: «(Ey mo'minlar), sizlar uchun Allohning payg'ambari (iymon-e'tiqodi va xulqi atvori)da go'zal namuna bordir» («Azhob» surasi, 21-oyat). Muhammad alayhissalom bu oliy majburiyatni a'lo darajada bajardilar. U kishining o'zlari sahobalar bilan suhbatlaridan birida shunday deganlar: «Men yaxshi va oliy odob va axloqlarni kamolotga yetkazish uchun payg'ambar qilib yuborildim»².

Hadislarda Muhammad alayhissalom Qur'oni karim oyatlarining e'tiqodiy va axloqiy mohiyatlarini talqin qilish barobarida o'zlarining fe'l-atvorlari, axloqiy xatti-harakatlari bilan namunaviy siymo sifatida namoyon bo'ladilar. Hadislarni kuzatib borish mobaynida bizda ayol kishiga bo'lgan islomiy munosabatning ajoyib namunalarini ko'rishimiz mumkin. «Al-adab al-mufrad»dagi 3-hadisni keltiramiz: «Musoviya ibn Hayyida (roziyollohu anhu) aytdilarki Rasullohdan: Ey, Rasululloh, men yaxshiligimni kimga qilsam bo'ladi» - deb so'radim. «Onangga», - dedilar. Men shu savolni uch martaba qaytarsam ham, Rasululloh: «Onangga», — deyaverdilar. To'rtinchi martta so'raganimda: «Otangga va yaqin bo'lgan qarindoshlaringga», dedilar³.

Abu ad-Dardo (roziyollohu anhu) rivoyat qilgan hadisda Payg'ambarimiz aytgan

² Imom Ismoil al-Buxoriy. Al-adab al-mufrad. –T.: “O`zbekiston”, 1990. – B. 10.

³ Imom Ismoil al-Buxoriy. Al-adab al-mufrad. –T.: “O`zbekiston”, 1990. – B. 13.

quyidagi so'zlarni har bir musulmonning axloq kodeksi sifatida qabul qilish mumkin:

«Rasululloh menga quyidagi to'qqizta amalni buyurdilar va dedilarki: garchi majaqlanib ketsang ham, o'tda yondirilsang ham Alloh taologa shirk keltirma, farz namozni qasddan tark qilma, uni tark qiluvchi kishilardan Alloh taoloning zimmasi ajraydi. Mast qiladigan harom ichimliklarni aslo ichma, chunki ular hamma yomonliklarning kalitidir. Ota-onangga itoat qil, agar ular dunyodan voz kech desalar ham hurmatlari uchun buyruqlarini ijro qil! Garchand ishboshi bo'lgan odamdan ko'ra o'zingni shu amalga munosibroq deb bilsang ham, ular bilan amal talashma (itoat qil). Yoningdagi askarlar qochsa ham va o'zing halokatga uchraydigan bo'lsang ham urush maydonidan qochma! Qo'lingda bor mol-mulkingdan qaramog'ingdagi ahli ayollaringga sarf qil! Xotin va bolalaringga kaltak ko'tarma, to'g'ri yo'ldan yurmasa, bola-chaqalaringni Alloh taoloning qahri-g'azabiga duchor bo'lishlari bilan qo'rqit»⁴.

Bu hadisda e'tiqodli bo'lish farzandlik burchini bajarish, haromdan nari yurish, amalparastlikdan qochish, jang maydonida mardlik-matonat ko'rsatish, oilaga muruvvatli, shafqatli bo'lish oila a'zolari tarbiyasida kaltakdan voz kechish va nasihat orqali yoi-yo'riq berish kabi fazilatlar zikr etiladi. Bundan tashqari juda ko'p hadislarda insonlarga yaxshilik qilish, nomusli-orli bo'lish, yolg'on gapirmaslik, munofiqlik va g'iybatdan qochish, hech kimga zulm qilmaslik, haqiqatning yuziga tik boqish, hech qachon insoflilik va xushxulqlilikni tark etraaslik, saxiylik va jo'mardlikni odatga aylantirish, ilm olish haqida fikr yuritiladi. Muhimi shundaki, bular quruq nasihatlar emas, balki Payg'ambarimiz o'zlari hayotda amal qilgan axloqiy me'yorlardir. U kishining insoniyligi, kibrdan xoliligi kabi fazilatlar to'g'risida Abu Hurayra rivoyat qilgan quyidagi hadis ibratlidir: «Bir kuni Rasululloh bilan birga bozorga borib, u kishiga kiyimlik oldik. Sarvari olam gazlama uchun ortiqcha haq to'ladilar. Sotuvchi quvonib ketganidan u kishining qoiini o'pmoqchi bo'ldi. Rasululloh shartta qoiini tortib oldilar-da: «Bu ajamliklarning odati. Ular podshohlarining qoiini shunday o'pishadi, men podshoh emas, sizlarga o'xshagan oddiy odamman», dedilar. Olingan gazlamani men ko'tarib yurmoqchi edim: «Har kim o'ziga tegishli narsani o'zi ko'tarib yurishi kerak», deb menga bermadilar»⁵.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, muborak hadislar hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas, aksincha zamonaviy shaxs va jamiyat axloqiy darajasini yuksaltirishda muhim tarbiyaviy manbalar bo'lib qolmoqda.

Musulmon mintaqasi axloqiy tarbiyasida buyuk muhaddislar bilan bir qatorda o'z asarlarida hadislardan samarali foydalanib ijod qilgan allomalarning ahamiyatini alohida ta'kidlab o'tmoq joiz. Ular o'z fikrlari isboti uchun hadislarni keltirib, e'tiqodga, ezgulikka,

⁴ O'sha manba. – B. 19.

⁵ Xuzariy. Nur ul-Yaqin. –T.: “Cho'lpon” – “Kamalak”, 1992. – B. 271.

to'g'rilikka, muruvvatga da'vat qilganlar. Ayni paytda shunday olimlar borki, hadislardan faqat dalil-isbot sifatidagina foydalangan emaslar, ayni paytda ularni sharhlaganlar, sharhlaganda ham ularga fiqhiy-axloqiy nuqtayi nazardan yondashganlar. Bular orasida buyuk alloma, elatdoshimiz **Abu Lays as-Samarqandiy** (978(9)—1003) alohida o'rin egallaydi. Uning, ayniqsa, «Tanbeh ul-g'ofiliyn» va «Bo'ston ul-orifiyn» asarlari musulmon olamida mashhur.

Abu Lays Samarqandiy o'z kitoblarida muayyan diniy-fiqhiy masala yuzasidan hadislarni isbot tarzida keltirar ekan, asosiy e'tibomi ularning axloqiy mohiyatini ochib berishga qaratadi. Bunday yondashuvni to'g'ridan to'g'ri musulmon kishisining fazilatlarini yoki illatlariga (hayo, muloyimlik, hasad, kibr, g'iybat va h.k.) bag'ishlangan boblardagina emas, balki haj, namoz, qiyomat singari sof diniy-fiqhiy mavzudagi masalalarda ham yaqqol ko'rishimiz mumkin. Masalan, taqvodor deganda xalq ichida odatda harom va makruh (cho'chqa go'shti, tuxum, ot go'shti v.b.) narsalar iste'mol qilmaydigan, ko'pchilikdan ajralib turadigan odam tushuniladi. Vaholanki, hadislardan birida shunday rivoyat qilinadi:

“Payg'ambar (s.a.v.) aytadilar: «Agar sizlar egilib qolguningizcha namoz o'qib, torga o'xshab qolguningizcha ro'za tutsalaringiz ham, faqat taqvo bilangina ular sizga foyda beradi”⁶.

Bu hadis bilan tanishgach, albatta sizda, nahotki taqvo shunchalik katta narsa bo'lsa, degan hayrat paydo bo'ladi. Abu Lays Samarqandiyning sharhini o'qiganingizdan keyingina uning ma'nosi naqadar keng, o'z ichiga deyarli butun boshli bir axloq kodeksini qamrab oluvchi ma'naviy hodisa ekanini anglab yetasiz. Ana shu sharhni ixchamlashtirilgan holda keltiramiz:

«Faqih aytadilar: «Taqvoning alomati o'nta narsada bilinadi:

- 1. Tilni g'iybatdan saqlash...*
- 2. Yomon gumondan saqlanish...*
- 3. Masxara qilishdan saqlanish...*
- 4. Harom narsalardan ko'zni tiyish...*
- 5. Rost gapirish...*
- 6. Allohning bergan ne'matlarini tanimoq va nafsiga ajablanib qolmaslik...*
- 7. Molini haq narsalarga ishlatish...*
- 8. Nafsi uchun ulug'lik va kibrni talab qilmaslik...*
- 9. Besh vaqt namozni vaqtida, rukulari, sajdalarini mukammal qilib o'qish...*
- 10. Jamoat bilan bo'lish va sunnatda istiqomat qilish...»⁷*

Mazkur sharhning o'nta bandi uchun ham Abu Lays Samarqandiy

⁶ Al-Faqih Abu Lays as-Samarqandiy. Tanbeh ul-g'ofiliyn. Uchinchi kitob. Arab tilidan D.Qo'shoqov tarjimasi. –T.: “Movaraunnahr”. 2003. – B. 46.

⁷ Al-Faqih Abu Lays as-Samarqandiy. Tanbeh ul-g'ofiliyn. Uchinchi kitob. Arab tilidan D.Qo'shoqov tarjimasi. –T.: “Movaraunnahr”. 2003. – B. 48-49.

Qur'on oyatlarini keltirib, o'z fikrining e'tiqodiy asosini isbotlab beradi.

Ayni paytda biz ko'rib turibmizki, mazkur bandlarning asosiy qismi axloqiy talablarning bajarilishini taqozo etmoqda: bu yerda fiqhiy sharhdan ko'ra axloqiy sharh ustuvor. Allomaning buyuk izdoshlaridan, hadislarni sharhlashga jazm qilgan kamdan kam olimlardan biri, u kishining nomini ustoz sifatida ehtirom bilan takror-takror tilga olgan imom G'azzoliy ham taqvoning axloqiy mohiyatini bu darajada ochib berolmagan. Qiyos uchun misol keltiramiz:

“Mo'minning TAQVO sohibi bo'lgan yo bo'lmaganligi uch narsada ma'lum bo'ladi:

1. Erishmagan narsalari xususida TAVAKKUL qilsa.
2. Erishgan narsalari borasida HUSNI RIZO ko'rsatsa.
3. Yo'qotgan va qo'ldan chiqargan narsalari xususida HUSNI SABR ko'rsatsa»⁸.

Shubhasiz, bu sharh ham taqvoni jo'n tushunishdan yiroq. Lekin unda Abu Lays Samarqandiy darajasidagi mufassallik va axloqiy urg'uni ko'rmaymiz. Allomaning eng katta xizmatlaridan biri shundaki, u zot hadislarning «eng go'zal axloq egasi» Payg'ambarimiz (s.a.v.) ga tegishli ekanini ta'kidlashni, ya'ni ularning mohiyati axloqqa borib taqalishini hech qachon nazardan qochirmagan. Shu bois ham u kishi hadis sharhi haqida shunday rivoyatni keltiradi: «Vaki': «Agar rivoyat keng ma'no bilan bo'lmaganida, insonlar albatta, halok bo'lardilar», deydi. So'ng alloma Qur'onning «Tavba» surasidan keltirilgan 122-oyati karima vositasida shunday xulosa yasaydi: «Demak, rivoyat qilishda lafzga emas, ma'noga e'tibor berish kerakligi isbotlandi»⁹. Darhaqiqat, Qur'oni karim va Hadisi sharifni yuzaki, so'zma-so'z tushunishga intilish musulmon olamida fojialarga olib kelishi mumkin ekanligi ko'pchilikka sir emas.

Ayni paytda Abu Lays Samarqandiy Payg'ambarimiz (s.a.v.) qiyofasini o'ta ilohiylashtirishga, u kishini yerdan, dunyoviy hayotdan uzilib qolgan «hammaga aql o'rgatuvchi dono» sifatida talqin qilish kabi holatlarga qat'iyan qarshi. Muhammad alayhissalom Allohning rasuli, lekin inson, insonlar ichidagi eng insoniy Inson.

Shunday qilib, Abu Lays Samarqandiy sharhlagan hadislar islomning axloqiylik mohiyatini ochib berishi, ularni «keng ma'no bilan» talqin qilishi hozirgi paytda ham katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Shuningdek, ular o'zlaricha dinni «musaffo» bo'lishini ta'minlashga urinib, uni o'ta toraytirishga intilayotgan, haqiqiy ilmdan yiroq g'o'fillarga o'rinli tanbehlaridir. Abu Lays Samarqandiy an'analari keyinchalik nasriy va she'riy yo'l bilan davom ettirildi: G'azzoliy asarlaridagi hamda «Arba'in» nomi ostida qirqta sahih hadisni saralab, ruboiy shaklida she'riy sharhlar bunga misol bo'la oladi.

⁸ Abu Homid G'azzoliy. Mukoshafat ul-qulub. –T.: “Adolat”, 2002, -B. 117.

⁹ Al-Faqih Abu Lays as-Samarqandiy. Bo'ston ul-orifiyn. Arab tilidan B.Muhammad va M.Mahdixon o'g'li tarjimalari. –T.: “Movaraunnahr”. 2003. – B. 16.

2. MASHSHOIYYUNLIK YO'NALISHI AXLOQSHUNOSLIGI

O'rta asrlar musulmon Sharqida mashshoiyyunlik yoki, boshqacha qilib aytganda, arastuchilik oqimini buyuk arab mutafakkiri al-Kindiy boshlab berdi. Uning asoschisi esa, turkistonlik qomusiy alloma **Abu Nasr al-Forobiy** (870 - 950) hisoblanadi.

Arastu izidan borib, Forobiy ham falsafani ikkiga — nazariy va amaliyga bo'ladi hamda axloqshunoslikni amaliy falsafa tarkibiga kiritadi. Axloqiy muammolar uning «Baxtga erishuv yo'lini ko'rsatuvchi kitob», «Baxtga erishuv haqida», «Davlat arbobining hikmatlari», «Fozil odamlar shahri» singari asarlarida ko'tarilgan. Ularda inson baxti eng asosiy muammo sifatida o'rtaga tashlanadi. «Baxt — har bir inson intiladigan maqsad, zero, u muayyan komillik hisoblanadi», — deydi Forobiy¹⁰. Ayni paytda alloma o'z qarashlarida fazilatga ham juda katta o'rin beradi. Chunki, uning fikriga ko'ra, kimda-kim fazilat nimaligini bilsagina, haqiqiy baxtga erisha oladi. Arastuga o'xshab, u hamfazilatlarni ikki qismga - fazoili nutqiya (aql-idrokka asoslangan fazilatlar) va fazoili xulqiya (xulqiy fazilatlar)ga ajratadi, hamda ularning o'rtalik xususiyatga ega ekanini ta'kidlab o'tadi.

Forobiy hayot va mamot muammosiga ham batafsil to'xtaladi. Uning fikriga ko'ra, fazilatli kishi o'lim tufayli baxtni orttiruvchi xatti-harakatlarni ko'proq amalga oshirish imkoniyatlaridan mahrum bo'ladi. Shuning uchun uning o'limdan qo'rqishi boshqalarnikidan butunlay o'zgacha: u o'lim tufayli ulkan bir yovuzlik qurboni bo'layotganidan emas, balki yaxshilikni kamroq qilishga mahkum ekanidan cho'chiydi. Fazilatli odam o'lgan yoki o'ldirilganda, u erishgan baxtga havas qilish lozim, unga emas, balki undan ajralib qolgan hamshaharlarining holiga yig'lash kerak bo'ladi.

Buyuk vatandoshimizning fikr qilishicha, insonga uni go'zal a'mollar qilish uchun yo'naltiradigan odat mahsuli bo'lmish yetuk xulq lozim. Xulqning yaxshiligi xatti-harakatlarda me'yor qay darajada saqlangani bilan baholanadi. Odobni esa mutafakkir badavlatning davlatini bezaydigan va kambag'alning kambag'alligini o'g'irlyadigan axloqiy hodisa sifatida ta'riflaydi.

Forobiy, ba'zilar o'ta lazzatga berilish, yeyish-ichish va ayolga ruju qo'yish tufayli juda bo'shashib ketadi, irodasi zaiflashadi, unda risoladagi nafrat hissi yo'qoladi, deydi. Butun kuchini o'z nafsiga sarflaydigan kishida ulug'vorlik tubanlikka xizmat qila boshlaydi, ya'ni fikrlash qobiliyati g'azab va ehtiros kuchlari xizmatida bo'ladi, bu kuchlarning harakati esa yeyish-ichish hamda shahvoniy nafsni qondirishga bag'ishlanadi. Faylasuf bunday kishilarni arab va turk zodagonlari orasida ko'proq uchrashini aytadi. Bunday kishilar shahvoniy istaklari qutqusi bilan ayollar oldida maqtanishni xush ko'radilar, ularni taqinchoq, bezaklarga ko'mib tashlaydilar,

¹⁰ Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата. «Наука». 1973. С.3.

foydali mehnatdan chetda tutadilar, ular nima desa shuni qiladilar. Natijada ayol uyning haqiqiy hokimi bo'lib oladi, turli tantiqliklarni odatga aylantiradi. Demak, Forobiy oila baxtini ehtirolarni yo'lga sola olishda deb biladi, ayol kishini bezaklarga ko'mib tashlangan qo'g'irchoq bo'lishiga qarshi turadi.

O'rta asrlar axloqshunosligida raylik (eronlik) mutafakkir **Abu Bakr ar-Roziy** (865—925) ta'limoti o'ziga xos o'rin egallaydi. Uning axloqiy qarashlari «Lazzat», «Falsafiy hayot tarzi», «Ruhiy tabobat», «Baxt va farovonlik belgilari» singari kitoblarida aks etgan.

Ar-Roziy axloqshunoslikni insonda xushxulqlikni tarbiyalash va badxulqlikni yo'qotish yo'llari hamda usullari haqidagi fan deb biladi; u kishini aql bilan ish ko'rishga, me'yorida lazzatlanishga, o'z ehtirolarini jilovlab, lahzalik lazzatga umrini baxsh etmaslikka o'rgatadi. Xullas, Ar-Roziyning axloqiy qarashlari, ilmiy til bilan aytganda, hedonizm (lazzatning ustuvorligiga) va evdeymonizmga (baxtning ustuvorligiga) asoslanadi. U ruhiy tabobatning eng muhim vazifasi insoniy baxt bilan chambarchas bog'liq bo'lgan lazzatning mohiyatini bilish va tushuntirishdan iborat deb hisoblaydi: lazzat - iztirobdan qutulish. Lazzatning bir shartini farovonlikda, ikkinchi shartini esa u, hamma narsaga aql bilan yondashuvda ko'radi.

Raylik mutafakkirning lazzat haqidagi ta'limotiga chuqurroq nazar tashlansa, uning Epikur qarashlariga asoslanganini ilg'ab olish mumkin. Ayni paytda Ar-Roziy Epikurning taqlidchisi emas, davomchisi sifatida namoyon bo'ladi, undan ancha ilgarilab ketadi. Chunonchi, Epikur inson uchun o'zini xavotir va xatardan, jamoat va davlat ishlaridan olib qochishni, tashqi shart-sharoitdan mustaqil bo'lishni, tabiat bilan hamnafaslikda yashashni iztirobdan qutulishning eng yaxshi usuli deb hisoblaydi. Ar-Roziy esa insonni ijtimoiy faollikka chaqiradi, uni jamiyatga foyda keltirib yashashga da'vat etadi. Uning nazdida inson ijtimoiy mavjudot. Inson faqat insoniy jamiyatdagina axloqiy yuksaklikka, baxt va farovonlikka erishadi. Jamiyatdan tashqarida, yakkalikda, tanholikda insonning yashashi mumkin emas. Bordi-yu, yashagan taqdirda ham yovvoyi, hayvoniy, to'pos bo'ladi, zero, u bizning mavjudligimizni qulaylashtiradigan, orastalashtiradigan insoniy hamkorlik va qo'llab-quvvatlanish imkonidan chetda qoladi.

«Ruhiy tabobat» kitobining o'n oltinchi bobida Ar-Roziy e'tiqodiy aqidaparastlikning zarari haqida to'xtaladi. Ideal darajadagi sof diniy e'tiqodning hayotda bo'lishi mumkin emasligini ta'kidlar ekan, taqvodorlikni faqat nisbiy tarzda tushunishga chaqiradi. U suvni misol keltirib, shunday deydi: «...Biz foydalanayotgan suv odamlar tomonidan ifloslantirilmaganiga yoki unga hayvonlar, daydi yoki quturgan itlar yoki boshqa yovvoyi jonivorlarning sasigan o'liklari, tezaklari yoki qushlarning najaslari tushmaganiga kafolat yo'q. Shu bois biz uni qanchalik qayta-qayta tindirib quymaylik, eng so'nggi holati ham, bari bir, eng iflos, eng harom

bo'lib qolaveradi»¹¹. Ar-Roziyning fikriga ko'ra, suvdan ichganda ham, tahorat qilganda ham ular haqida o'ylamaslik lozim. Zero, Alloh bizdan hech bir narsani murakkablashtirmaslikni talab qiladi. Aqidaparastlikka moyil turli-tuman diniy oqimlar diniy e'tiqodni ana shunday murakkablashtirish, noinsoniyashtirish tufayli kelib chiqadi. Ar-Roziyning bunday fikrlari hanuzgacha o'z axloqiy ahamiyatini yo'qotgan emas.

Mashshoiyyunlik axloqshunosligining yana bir buyuk vakili Forobiyning shogirdi **Ibn Sinodir** (980—1037). Ibn Sinoning axloqiy qarashlari asosan «Axloq ilmiga doir risolao, «Burch to'g'risida risola». «Nafsnı pokiza tutish to'g'risida risola», «Adolat haqida kitob», «Turar joylardagi tadbirlar» singari asarlarida va zamondoshlari bilan olib borgan munozara-yozishmalarida o'z aksini topgan.

Avvalo, Ibn Sino axloq ilmining amaliy falsafa tarkibidagi o'rnini aniqlab olishga intiladi. «Hakimlarning, - deb yozadi alloma shogirdi Bahmanyor al-Ozarboyjoniy bilan munozara-yozishmasida, - falsafa nazariy va amaliy bo'ladi, deganini falsafa amaliy-axloqiy bo'ladi, deb tushunmaslik kerak. Chunki amaliy axloqning bunday namoyon bo'lish holati falsafa degani emas, zero, qiyosiy malaka axloqiy malakadan mutlaqo o'zgadirdir... Falsafa amaliy va nazariy qismlarga bo'linar ekan, demak, uni (amaliy falsafani) axloq bilan aynanlashtirilmaydi. Shuning uchun (uni) axloq ilmi degan ma'qul»¹². Ko'rinib turibdiki, Ibn Sino axloqshunoslikni amaliy falsafa, ya'ni nazariya ekanini ta'kidlaydi va axloqni uning tadqiqot obyekti sifatida ta'riflaydi.

Ibn Sino o'z asarlarida bir qancha axloqiy fazilatlarga ta'rif beradi. Chunonchi, iffat, himmat, shijoat, adolat, saxiylık, qanoat, qat'iyat, sadoqat, hayo, kamtarlik vaboshqalarshularjumlasidandir. Shuningdek, alloma ularning aksi bo'lgan - o'g'rilık, aldamchilik, fisqu fasod, nafrat, rashk, adovat, bo'hton, irodasizlik, takabburlik, nodonlik kabi illatlarni ham tavsiflaydi; har ikki turdagi mazkur tushunchalarning bir-biri bilan bog'liqligini, bir-biriga o'tib turishini va bunday bog'lanish ijobiy hoi ekanini ta'kidlaydi. Ustozlari an'analarini davom ettirib, har bir axloqiy fazilat ikki nuqson oralig'ida bo'ladi, ya'ni o'rtalik xususiyatiga ega, deydi. Demak, axloqshunoslik ilmida faqat fazilatlar emas, balki illatlar ham o'rganilishi zarur.

Alloma tasavvuf falsafasi va tasavvufiy axloqshunoslikka muayyan ma'noda taalluqli asarlar ham yaratdi. Zero, u bejiz Shayx ur-Rais, ya'ni shayxlarning raisi degan nom olgan emas. Bu borada uning mashhur «Ishq risolasi» diqqatga sazovordir. Undagi asosiy muammo - komil inson masalasi. Ibn Sinoning fikriga ko'ra, Yaratganga muhabbat odamni inson zoti qobil bo'lgan komillik darajasiga olib chiqadi. Ya'ni running quyi kuchlari va qismlari uning ulug'vor va olijanob kuchlari

¹¹ Абу Бакр ар-Рази. Духовная медицина., Душанбе, «Ирфон», 1990. С.72-73.

¹² Ibn Sino. Bahmanyor al-Ozarbayjoniy bilan munozara. A.Zohidiy tarjimasi. "Sog'lom avlod uchun" jurnali. 1996-yil 3-4-sonlar.

hamda intilishlari bilan yaqinlikda bo'lib, ular ta'siriga tushishi natijasida fazilat kasb etadi. Bu fikr, Allohga muhabbat faqat tarkidunyochilik orqaligina emas, balki rosmana insoniy hayotda ham ro'yobga chiqishi mumkinligini anglatadi. Shu bois «Ishq risolasi»dagi bu kabi o'rinlarni naqshbandiya tariqatining vujudga kelishida dastlabki g'oyaviy asos, umuman, tasavvuf falsafasi va axloqshunosligi uchun ilk nazariy poydevorlardan bo'ldi, deyish mumkin.

Ibn Sino taqdir masalasiga ham o'ziga xos yondashadi. U Navoiyning «Lison ut-tayr» dostonida Xudoga yetishgan shayxlardan biri sifatida tasvirlangan Abu Said ibn Abul Xayr Mehaniy bilan munozara-yozishmasida Alloh hech qachon biror-bir kimsaga yomonlik, yomon taqdir istamasligini, kimning taqdiri yomon bo'lsa, bunga uning o'zi sababchiligini, ya'ni insonning qilmishlari uning taqdiri ekanini aytib, shunday deydi: «Asl al-Hakim (ya'ni Alloh) inoyatiga ko'ra, olamda mavjud bo'lgan yomonlik - olamning maqsadi emas. Olamning asl murodi yaxshilikdir, yomonlik emas!»¹³. Buyuk vatandoshimiz savob ya aqob (jazo) masalasida ham mohiyatan tasavvufiy yo'nalishda fikr yuritadi.

Mashshoiyyunlik oqimining yana bir mashhur va so'nggi vakili, Ovro'pada «Avverroizm» degan yo'nalishning asoschisi, qurdobalik (ispaniyalik) mutafakkir **Ibn Rushd** (lotincha Avverroyes, 1126—1198) ham axloqshunoslik ilmi taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan allomalardan. Uning fikriga ko'ra, ezgulik va yovuzlik, ular tabiiy yoki ijtimoiy xususiyatga ega bo'lishidan qat'i nazar, o'z holicha mavjuddir. Tabiiy ezgulikning manbai Alloh, lekin ezgulik yovuzlik bilan yonma-yon keladi. Chunonchi, olov foyda keltirishi barobarida, o'rmonga o't ketsa, hayvonlar va o't-o'lanlarni halok etish xususiyatiga ega. Garchand olovni Xudo yaratgan bo'lsa ham, uning bu xususiyatini o'zgartira olmaydi, xuddi shuningdek, rangni yaratgan Xudo unga eshitishimiz mumkin bo'ladigan xususiyat ato eta olmaydi.

Ibn Rushd butun islom olami uchun doimo muhim bo'lib kelgan ixtiyor erkinligi muammosiga ham katta ahamiyat bergan. U insonga mutlaq ixtiyor erkinligi berilganini ham, inson xatti-harakati mutlaq oldindan belgilab qo'yilganini ham inkor qiladi. Chunki, agar insonlar taqdiri mutlaq oldindan belgilab qo'yilgan bo'lsa, u holda ularning jonsiz narsalardan farqi qolmasdi, ular dehqonchilik, harbu zarb, tibbiyot singari baxtni qo'lga kiritib, yovuzlikni uzluksiz yo'qotib borishni ta'minlaydigan hunar va san'at turlari bilan shug'ullana olmas edilar. As! baxtga esa faqat odamdagi hayvoniy kuch xatti-harakatlarini running aqliy qismi nazorat qilib turganidagina, inson o'zi intilishi lozim bo'lgan narsalarga amaliy aql qay vaqtda va qay tarzda intilishni lozim ko'rsa, o'shanday harakat qilgandagina erishish mumkin.

Qurdobalik mutafakkir ideal davlatda fuqarolarga fazilatlarni singdirish va taraqqiy

¹³ Ibn Sino. Abu Said Abul Xayr Mehaniy bilan munozara. A.Zohidiy tarjimai. "Sog'lom avlod uchun" jurnali. 1996-yil 5-6-sonlar.

ettirish uchun ikki xil usulni qo'llashni taklif qiladi. Birinchisi — ishontirish usuli. U ham, o'z navbatida, ikki xil yondashuvni taqozo etadi: keng ommani tarbiyalash uchun she'riy va xitobiy nutqdan, ya'ni badiiy asarlar hamda notqlik san'atidan, «sara» kishilarda fazilatlarni rivojlantirish uchun esa isbotiy nutqdan, ya'ni ilmiy-falsafiy nutqdan foydalanish lozim. Ikkinchisi — majburiy usul. U, asosan, tashqi dushmanlar bilan kurashni o'z ichiga oladigan hodisa. Mutafakkir bu usulni jihod bilan tenglashtiradi. Lekin Ibn Rushdning tushunchasidagi jihod — kofirlarga qarshi olib boriladigan doimiy diniy urush emas. U Arastuning «Nikomaxning axloq kitobi» asariga yozgan sharhida doimo tinchlik zarurligini, urushga esa ba'zan-ba'zangina yo'l qo'yish kerakligini aytadi, jihodni faqat shariat talablari nuqtayi nazaridan tushunish musulmonlar boshiga ko'p ofatlar keltirganini ta'kidlaydi. Demak, Ibn Rushdning fikriga ko'ra, jihodni tariqat talqinlari asosida tushunmoq lozim. Bu — qurdobalik mutafakkirning ham tasavvufdan xabardor ekanligini ko'rsatadi.

3. TASAVVUFIIY AXLOQIIY TA'LIMOTLAR

Tasavvuf axloqshunosligi haqida gap ketar ekan, eng avvalo, tasavvufning mohiyatini anglab olmoq lozim. Bu borada dastlabki so'fiylardan bo'lmish **Robiya al-Adaviyaning** (713—801) Xudoga munosabati diqqatga sazovordir. Bu munosabatini u «muhabbat» deb ataydi va Yaratganga shunday iltijo qiladi: «Yo, Alloh, yulduzlar charaqlab turibdi, odamlarning esa ko'zlari yumilgan... har bir oshiq o'z mahbusasi bilan visol lazzatini totmoqda, men esa yolg'iz Sen bilanman. Yo, Egam, agar Senga men do'zaxingdan qo'rqqanim uchun ibodat qilayotgan bo'lsam, meni do'zaxingda yondir, agar jannating ilinjida ibodat qilayotgan bo'lsam, meni unga yo'latma. Agar faqat o'zingni deb ibodat qilayotgan bo'lsam, mendan mangu go'zal jamolingni yashirin tutma!»¹⁴. Ko'rinib turibdiki, Robiya al-Adaviya Xudoga nimadandir qo'rqib, yoki nimaningdir ilinjida munojot qilayotgani yo'q, balki mahbus sifatida, ya'ni muhabbat izhori bilan murojaat etmoqda. Uning nazdida haqiqiy ishq manfaatsiz voqe bo'lishi kerak; Allohga muhabbat jannatga erishish vositasi emas, ya'ni jannat maqsad emas, maqsad — Alloh va uning muhabbati. Olmoniyalik ulkan mutasavvif olima, zamondoshimiz Annemariye Shimmel xonim shu munosabat bilan o'z kitobida qiziq bir qadimiy rivoyatni keltiradi:

«Rivoyat qilishlaricha, bir kuni xudojoy so'fiy Robiya bir qo'lida bir chelak suv, ikkinchi qo'lida yonib turgan mash 'ala ko 'targancha Basra ko'chalaridan yugurib o'tayotgan ekan. Yo'lovchilarhayron bo'lib undan

so 'rashibdi:

—Bunchalar shoshilib qaylarga yo'l tutding, ey Robiya? Robiya qo 'lidagi chelakka ishora qilibdi:

—Do 'zaxdagi o 'tini o 'chirmoqchiman.

Yo 'lovchilar yoqalarini tutib, «astag'firulloh» degancha so 'rashibdi:

—U holda qo 'lingdagi mash 'ala nechun ?

—Bu mash'ala bilan jannatga o't qoymoqchiman.

Yo 'lovchilarning yuzlaridan qoni qochib qichqirishibdi:

— Allohdan mag'firat so 'rab iltijo qil, ey badbaxt ayol, aks holda kofir qavmlardan bo'lib qolasan.

— Yo'q, azizlarim, meni noto'g'ri tushundinglar. Men kofir emasman, Alloh taolo bilan bandalar o'rtasidagi bu ikki pardani yo'qotmoqchiman xolos, toki bandalar Alloh taologa do 'zax o 'tlarida kuyishdan qo'rqishgani yoki jannat iqbolidan umidvor bo'lishgani uchun emas, balki Uning Alloh ekanligi, Biru Borligi va Boqiy go 'zalligi uchun ibodat qiiishsin»¹⁵.

¹⁴ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М., «Наука». 1965. С.18.

¹⁵ A.Shimmel. Jonon mening jonimda. Y.Parda tarjimai. –T.: “Sharq”. 1999, - B. 44-45.

Demak, shariat islomning mohiyatini anglatadigan dastlabki, tashqi-huquqiy bosqich bo'lsa, tariqat uning ichki-axloqiy, yuksak bosqichdagi ko'rinishi hisoblanadi. Buni alloma Husayn Voiz Koshifiy mana bunday tushuntiradi: «Shariat - ravshan bilgan narsalardir, nishonadir, hurmatdir. Tariqat - qidiriladigan narsalardir, intilish, bayondir, xizmatdir. Haqiqat - ko'rish uchun kurashish, ko'riladigan narsa, ya'ni ayondir, hikmatdir. Agar bulardan har birining samarasi nima, deb so'rasalar, degil: shariatning samarasi - ahdga vafo, tariqatning samarasi - fikr, ya'ni o'zidan voz kechmoq, haqiqatning samarasi - baho, ya'ni botildan umidni uzib, haq suygan ishlarga bog'lanish»¹⁶.

Koshifiy tomonidan tariqatni qidirish, intilish hamda bayon qilish bilan bog'liq uning samarasini esa fikr deb talqin etilishi tasavvufning mushohada va tafakkurga suyanishini, ya'ni falsafiy umumlashtirish tamoyili asosida ish ko'rishini anglatadi.

Tangri insonni farishtalardan ulug' qo'yib, yerdagi xalifam deb atadi, ya'ni ayricha bir muhabbat bilan yaratdi, unga tafakkur qilish imkonini berdi. Demak, inson ham unga muhabbat qo'ymog'i lozim. Insonga yuboriladigan azob-uqubatlar ana shu muhabbat darajasining Xudo tomonidan sinab ko'rilishidir. Tasavvufning mohiyati ikki tomonlama muhabbatni talqin etmoq. Shuning uchun tasavvuf axloqshunosligida muhabbat his-tuyg'ulik maqomidan tushuncha darajasiga ko'tariladi. Qisqa qilib aytganda, tasavvuf islomiy axloq falsafasi sifatida ish ko'radi.

Tasavvuf axloqshunosligida Hujjat ul-islom **Imom** G'azzoliyning (1058—1111) o'rni beqiyos. Uning axloqiy qarashlari, asosan, har jihatdan buyuk asar bo'lmish «Ihyoi ulum ad-din» deb atalgan to'rt jildlik kitobida, shuningdek, «Kimyoi saodat», «Mukoshafat ul-qulub» asarlarida o'z aksini topgan. Ularda tavakkul (hamma narsada Allohga suyanish) Xudoning yakkaligiga e'tiqod sifatida talqin etiladi va muhabbat, ixtiyor erkinligi, taqdir, niyat singari muammolar bilan bog'liq holda tahlil qilinadi.

G'azzoliy muhabbatni bilishning mahsuli deb ataydi. Zero, inson nimaniki bilsa, o'shanigina sevishi mumkin. Masalan, toshda muhabbat bo'lmaydi, u bilishdan yiroq. Muhabbat faqat bilishning jonli subyektigagina xos sifatdir. Mutafakkirning fikriga ko'ra, muhabbatning besh turi mavjud:

- 1) insonning o'ziga, o'z kamoloti va sog'-omonligiga muhabbati;
- 2) insonning o'z hayotini davom ettirishini ta'minlovchi, uni asrovchi, undan turli muhlikotlarni (halok etuvchilarni) nari tutuvchi valine'matlariga muhabbati;
- 3) insonning, garchand shaxsan o'ziga yaxshilik qilmagan bo'lsa ham, boshqa insonlarga xizmat ko'rsatgan, yaxshilik qilgan zotlarga muhabbati;
- 4) insonning tashqi yoki ichki qiyofadagi barcha go'zallikka muhabbati;

¹⁶ Husayn Voiz Koshifiy. Futuvatnomai Sultoniy yoxud javonmardlik tariqati. N.Komilov tarjimasi. –T.:Abdulla Qodiriy xalq merosi nashriyoti, 1974, -B. 17.

5) insonning o'zi bilan botiniy (ichki), yashirin o'xshashligi bor bo'lgan zotlarga muhabbati.

Mazkur muhabbat turlari hammasining zamirida Allohga muhabbat yotadi, ya'ni insonning o'ziga, o'zgalarga, atrof-muhitga munosabati muhabbat orqali amalga oshadi va bu muhabbat turlarining hammasi Allohga muhabbatning bilvosita ko'rinishidir. Zero: «O'zini anglab yetgan kishigina o'z Yaratganini anglab yetadi, u o'z-o'zicha mavjud emas, uning borligi, mavjudligining davomi, kamolotga erishuvi Allohdan, Alloh va Alloh vositasidadir», - deydi Imom G'azzoliy¹⁷.

Mutasavvif faylasufning ixtiyor erkinligi borasidagi qarashlarida taqdir muqarrar hodisa sifatida talqin etiladi. Bunda ham bilim (bilish) birinchi o'rinda turadi; ixtiyor bilimga bo'ysunadi. Zero, inson nima o'ziga yoqish yoki yoqmasligini bilim (bilish) orqali anglab yetadi. Umuman, ixtiyor erkinligi ixtiyorning o'ziga xos turi, u nimagaki inson ishonchsizlik tuysa, o'shanga nisbatan bo'lgan aqliy munosabatdan yuzaga chiqadi. Ixtiyor erkinligi «kasb» tushunchasi bilan bog'liq. Kasb — kasb etmoq, o'ziga olmoq, o'ziga yuqtirmoq singari ma'nolarni anglatuvchi tasavvufiy atama. Masalan, Xudo bir bandasini sinab ko'rish uchun unga yomonlikni ravo ko'rdi, deylik. Bu uning taqdiri, muqarrar hodisa. Lekin yomonlikning ijrosi boshqa bir odam ixtiyoriga beriladi, ya'ni sinalayotgan bandaga yomonlik qilish-qilmasligi ana shu vosita-odamning ixtiyoriy tanloviga bog'liq. U — erkin. Agar u yaxshilikni tanlasa — savob, yomonlikni tanlasa — gunoh uning bo'yniga tushadi. Xuddi shuningdek, yofnonlik obyekti bo'lgan banda agar Xudoning sinoviga shukur bilan javob bersa, u suyuk, aksincha, shakkoklik qilib, Xudodan nolisa yoki yuz o'g'irsa, u gunohkor banda. Demak, G'azzoliy taqdirning muqarrarligini ta'kidlagani holda, insonga ma'lum ma'noda ixtiyor erkinligi berilganini qayd etadi.

O'rni kelganda shuni ham aytish kerakki, O'rta asrlar musulmon falsafasida taqdir (qadar) muammosi ko'pgina tortishuvlarga sabab bo'lgan. Ibn Sino mutasavvif alloma Abu Said ibn Abul Xayr Mehaniy bilan olib borgan yozishma-munozarasida shunday mulohaza bildiradi: «Qadar, - deb yozadi Ibn Sino, - inson aqli qamrab ololmaydigan, nafaqat majoziy va mavhum, balki butunlay bilish, tagiga yetish mumkin bo'lmagan masaladir». Shundan so'ng u taqdir haqidagi Muhammad alayhissalomga nisbat beriladigan: «Qadar Allohning siridir» va Hazrat Aliga nisbat beriladigan: «Bu tubsiz dengizdirki, unga tushib bo'lmaydi», «Bu tik qoyadirki, unda ushlaydigan hech narsa yo'q», degan Hadis s o'zlarini keltiradi¹⁸.

Gap shundaki, o'sha davrlarda ahli tasavvuf orasida «Qadar sirini bilishga urinish ilhaddir (shakkoklikdir)» degan ibora urf bo'lgan edi. Zero, so'fiylar tavakkulga qat'iy rioya qilmoqlari lozim,

¹⁷ Газали Абу Хамид. Воскрешение наук о вере. М., «Наука», 1980. С. 239.

¹⁸ Ibn Sino. Abu Said Abul Xayr Mehaniy bilan munozara. A.Zohidiy tarjiması. “Sog'lom avlod uchun” jurnali, 1996 yil 9-10 sonlar.

ya'ni hamma narsada yolg'iz Xudoga suyanmoqlari, u bergan taqdirga shukrona bilan bo'ysunmoqlari kerak. Lekin, ayni paytda, yuqorida aytganimizdek, so'fiy ham bir inson sifatida ixtiyor erkinligiga ega, undan tanlash huquqi tortib olinmagan. Tanlov esa, shunchaki, o'z-o'zicha emas, balki muayyan xatti-harakat orqali ro'y beradi. Demak, taqdir qay darajada-dir insonning xatti-harakati bilan ham bog'liq, mutlaq qotib qolgan hodisa emas. Buni Imom G'azzoliy ham tan oladi. U o'zining «Ayo o'g'ion!» («Ayyuhal valad») asarida: «Ayo o'g'lon! Yaxshi amallarsiz yuksak mukofotga erishib bo'lmaydi, - deydi va quyidagi hikoyatni keltiradi. - Bani Isroilda bir kishi yetmish yil Alloh taolga ibodat qiladi. Tangri uni malaklariga ko'rsatishni istaydi va malaklardan birini unga yuboradi. Farishta unga: «Bunday haddan tashqari ibodat bilan jannatga kirishga yetisha olmaysan», deydi. O'shanda (kamolotga) yetishgan obid esa: «Biz ibodat uchun yaratilganmiz. Ibodat bizlarga taqozodir», deb javob beradi. Farishta qaytib chiqib Xudoga deydi: «Uning nima deganini O'zing bilguvchisan!». Shunda Alloh taolo: «Bizga ibodat qilishni to'xtatmadi va biz ham unga ko'rsatadigan karamimizni to'xtatmaymiz! Ey, malaklar, shohid bo'lingki, uni afu etaman», - deydi¹⁹.

Hikoyatning muhimligi shundaki, gap unda Allohga suyuq bo'lish taqdirda yozilmagan bandaning suyuqli obidga aylanishi haqida ketyapti; undan ko'rinib turibdiki, solih banda nimagaki erishgan bo'lsa, hammasi, avvalo Allohning karami kengligi, qolaversa, uning o'z xatti-harakati tufayli ro'y berdi.

Imom G'azzoliy niyat masalasida ham o'ziga xos fikrlar bildiradi. U niyatni yurakning ikki narsa — bilim va harakat qamrovidagi sifati deb ta'riflaydi. Bilim niyatdan oldin turadi, u niyatning ildizi va sharti hisoblanadi. Harakat esa niyatdan keyin turadi. Uni niyatning mevasi va butog'i deyish mumkin. Har bir erkin tanlangan harakat uch narsa — bilim, ixtiyor etish va qobiliyat yordamida ro'yobga chiqadi. Zero, inson bilmay turib — xohlamaydi, xohlamas ekan — harakat qilmaydi; shuning uchun ixtiyor etmoq lozim. Ixtiyor etish hodisasi yuz bergandagina navbat qobiliyatga keladi va qobiliyat inson a'zolarini harakatga tushirishga kirishadi. Demak, niyat o'rtalikdagi sifatdir.

Niyat tasavvuf axloqshunosligida ba'zan harakatdan ham katta ahamiyat kasb etadi. Agar yaxshi niyat qilinsa-yu, lekin inson ixtiyoriga bog'liq bo'lmagan sabablar tufayli u ro'yobga chiqmay qolgan bo'lsa, bunday niyat amalga oshgan deb hisoblanadi. Shunday qilib, har bir harakat o'zini uyg'otadigan niyatga bo'ysunadi, zero, u o'z zaruriyatini o'sha niyatdan oladi.

Tasavvuf axloqshunosligida mavlaviya tariqatining asoschisi, buyuk shoir va faylasuf **Jaloliddin Rumi** (1207—1273) o'ziga xos o'ringa ega. Axloq masalalari uning «Masnaviyi ma'naviy», «Ichindagi ichindadir» kabi asarlarida ko'rib o'tiladi. Bu jihatdan ayniqsa «Ichindagi ichindadir» falsafiy

¹⁹ Abu Hamid G'azzoliy. Ayo O'g'lon! A.Zohidiy tarjimasida. A.Sher tahriri ostida. "Maktabgacha tarbiya" jurnali, 1993 yil, 9-10-sonlar

risolasi alohida e'tiborga sazovor.

Jaloliddin Rumiyy G'azzoliy kabi torn ma'nodagi faylasufdir, islom falsafasiga ulkan hissa qo'shgan ulug' mutafakkirlardandir. Shu bois Rumiyy she'riy merosining tarjimoni va tadqiqotchisi, ingliz sharqshunosi R. Nikolsonning: «Rumiyy shoir va mistik, u faylasuf ham, mutafakkir ham emas», degan fikriga mutlaqo qo'shilib bo'lmaydi²⁰. Vaholanki, undan bir asrdan ko'proq vaqt avval buyuk olmon faylasufi Hegel uch jildlik «Falsafiy fanlar qomusi» asarining uchinchi jildida shunday deb yozadi: «Agar, chunonchi, qoim maqom Jaloliddin Rumiyyda qalbning Yakkayu-yagona bilan birlashuvi birinchi o'ringa chiqarilar va muhabbat sifatida talqin etilar ekan, mazkur ruhiy birlik cheklanganlik va odatiylikdan yuksalganlikni, tabiiy va ruhiy jihatning ustunligini namoyon qiladi...»²¹. Shundan so'ng Hegel Rumiyyning Ryukkert tarjimasidagi she'riyatidan bir necha parchalar keltiradi. Demak, uning fikricha, Rumiyy she'riyatidagi asosiy g'oya — falsafiy tushuncha maqomini olgan muhabbatdir. U Rumiyyning tasavvuf (din) falsafasini doimo G'arbda chalkashtirib kelinadigan panteizmdan, xususan, spinozachilikdan farqi borligini ilg'ay oldi. Darhaqiqat, panteistlarda, shu jumladan Spinozada ham Xudo — tabiat, Tabiat — Xudo tarzida talqin etilsa va Yaratgan yaratilganlar ichiga singib ketgan degan g'oya ilgari surilsa, Rumiyy uning aksini aytadi. «Chunki U ko'k va koinotning tashqarisida bo'lmaganidek, ichida ham emasdir, — deb yozadi mavlono. — Ya'ni ko'k va koinot Uni egallagan bo'lmay, U bularni qamragandir»²².

Jaloliddin Rumiyy o'z falsafasida inson ruhining dialektik tadrijini ko'rsatib berar ekan, narsalarning ziddi borasida «Ichindagi ichinda»da bir necha bor to'xtalib o'tadi. Zero, uning falsafiy qarashlari ana shu zidlarning dialektik munosabatiga asoslanadi. «Axir «ashyo» qiymati ziddi bilan ayon bo'ladi. Ziddi bo'lmagan narsani ta'rif etmoqlik imkonsizdir», — deydi mavlono²³. Faqat ulug' Tangrininggina ziddi yo'q. Chunki Uning O'zi barcha zidlarning yaratuvchisidir. Mutafakkirning axloqiy qarashlari asosida ham ana shunday dialektik munosabat yotadi. U mutlaqo yomon odamning bo'lmasligini aytadi, bir inson ikkinchi insonga nisbatan yomon ko'z bilan qaramasligi, ya'ni, atayin yomonlikni qidirishga urinmasligi lozim. «Kecha kunduzning ham ziddi, ham yordamchisi hisoblanadi. Chunki kecha doimiy bo'lsaydi, hech qanday ish maydonga kelmasdi. Har zamonda kunduz bo'lishi ham o'z navbatida inson a'zolarini ishdan chiqaradi... Yo'qsa, ko'rsatgin-chi, dunyoda qay bir narsa nuqul yomondirki, unda yaxshilik bo'lmasin va qaysi narsa faqat yaxshidirki, unda yomonlik bo'lmasin?.. Bu — imkonsiz. Chunki yaxshilik yomonlikdan ayro emas»²⁴.

Ezgulik uchun kurashni Rumiyy, qadimgi faylasuflar izidan borib, inson o'zidan boshlashi

²⁰ Qarang: Руми. Поэма о скрытом смысле. М., «Наука». 1986. С.227.

²¹ Гегель В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т.3. Философия духа. М., «Мысль», 1977. С. 400.

²² Jaloliddin Rumiyy. Ichindagi ichindadir. U.Hamdam tarjiması. -T., “Yangi asr avlodi”, 2003. – B. 179.

²³ O`sha manba. – B. 80.

²⁴ O`sha manba. – B. 180-181.

kerakligini ta'kidlaydi, ana shundagina sening so'zing amalga aylanadi va u albatta jamiyat tomonidan baholanadi. Zero, «... olam bir toqqa o'xshaydi. Yaxshi yoki yomon so'zingni aksi o'zingga, faqat o'zingga qaytadi...»²⁵. Allomaning fikriga ko'ra, inson toki jamiyatda yashar ekan, u insonga, xalqqa xizmat qilishi kerak. Xalqqa xizmatda bo'lmagan odam Haqqa xizmat qildim deb ayto olmaydi. Parvona bilan shamni misol keltirib, u bu borada shunday deb yozadi: «Xuddi shunday xalq bilan qiziqmagan, aksincha, undan noligan, uning uchun jonini kuydirmagan inson - inson emasdir. U Haqni anglab, his etsa ham, u tushunib, idrok etgan Haq - Haq emas. Inson ishlamoqdan, g'ayrat ko'rsatmoqdan qochmagan, Alloh ulug'ligi atrofida tinimsiz, huzursiz aylangan kishidir»²⁶. Shunday qilib, Rumiyligari surgan haqparvarlik g'oyasi naqshbandiya tariqatidagi haqparvarlikka juda yaqin: xalqparvar bo'lmasdan turib, xudbinlarcha yondashuv orqali haqparvar bo'lish mumkin emas, faqat bu dunyodagi ezgu a'mollargina, insonni Haqqa yaqinlashtiradi, banda o'zini o'zgalarga ezgulik istash orqaligina yaxshilab boradi. «Zohiriy mashg'ullik botiniy mashg'ullikka mone bo'lolmaydi»²⁷. Aksincha, botiniy mashg'ullikning voqe bo'lishi yo'lida xizmat qiladi, zinadagi bosqich vazifasini o'taydi; zohiriy mashg'ullik qanchalik ezguliklar bilan yo'g'rilgan bo'lsa, botiniy mashg'ullik shunchalik mukammallashib boradi. G'arb falsafasi namoyandalari Rumiyni buyuk faylasuf sifatida e'tirof etadilarmi-yo'qmi, bundan qat'i nazar, uning ta'sirini juda ko'p falsafiy yo'nalishlarda yaqqol ko'rishimiz mumkin. Chunonchi ezgulik va yovuzlikning bir-biriga o'zaro ta'siri borasidagi Rumiyligari fikrlari ulug' rus faylasufi N.Berdyayev axloq falsafasida, insonning o'zgaruvchanligi haqidagi Rumiyligari ta'limoti K.Yaspers va J-P. Sartr qarashlarida ko'zga tashlanadi. Chunonchi, buyuk olmon ekzistensial faylasufi Karl Yaspers: «Inson... hamma hodisalarda bir xil bo'lolmaydi; u - yo'ldir»²⁸, der ekan, bu fikr Mavlaviyligari qarashlarining zamonaviy talqini ekanini ilg'ab olish qiyin emas.

Rumiyligari falsafasining cho'qqisi - uning inson mazhablar janjanlaridan yuksak turishi lozimligini ta'kidlashi, zamonaviy falsafiy til bilan aytganda, tolerantlik (bag'rikenglik) g'oyasini ilgari surishidir. Zero, inson mazhablar va dinlar uchun yaratilmagan, aksincha, ular inson uchun yaratilgan. Uning quyidagi so'zlari hozirgi kunda ham, xuddi o'sha davrdagidek, o'zini islom yoki nasroniylik dinining qahramoni qilib ko'rsatishga urinuvchi ba'zi kaltabin aqidaparast (fundamentalist), ekstremist kimsalarga Qur'oni karim talabini eslatuvchi guldirak sifat ovozdek yangrab turadi: «Siz qanday qilib dinni bir qilasiz? Bu faqat qiyomatda bir bo'ladi. Bu yer dunyodir va shuning uchun ham dinning bir bo'lishi mumkin emas. Chunki bu yerda ularning-turli-tuman istagi va tilagi bordir. Din dunyoda birlasholmaydi, faqat qiyomatda bir bo'ladi. Qiyomatda

²⁵ O'sha manba. – B. 180-181.

²⁶ Jaloliddin Rumiyligari. Ichindagi ichindadir. U.Hamdamligari tarjimasigari. -T., “Yangi asr avlodi”, 2003. – B. 180-181.

²⁷ O'sha manba. – B. 134.

²⁸ Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., «Политиздат», С.378.

ularning hammasi birlashadi, bir quloq, bir til holiga keladi»²⁹. Zero, Qur'oni karimda Alloh shunday marhamat qiladi: «Har bir (ummat) uchun (alohida) shariat va yo'l (ta'yin) qilib qo'ydik. Agar Alloh xohlasa edi, sizlarni bir ummat (bir xil shariatda) qilib qo'ygan bo'lur edi. Lekin, O'zi bergan narsa (shariatlar)da sizlarni sinash uchun (shunday qilmadi). Bas, xayrli, savobli ishlarda bir-biringizdan o'zishga oshiqingiz!» (5, 48.)³⁰

Shunday qilib, Jaloliddin Rumiy «Ichindagi ichindadir» asarida ilgari surilgan taraqqiyparvarlik va bag'rikenglik g'oyalari to'g'risida qisqacha to'xtalib o'tar ekanmiz, ularning zamonaviy axloqiy hayot uchun ham muhim ahamiyatga ega ekanini e'tirof etish o'rindir.

Tasavvuf axloqshunosligining yana bir ulkan namoyandasi buyuk yurtdoshimiz **Shayx Aziziddin Nasafiydir** (XIII asrning birinchi yarmi — XIV asr boshlari). Axloqiy muammolar uning «Zubdat ul-haqoyiq» («Haqiqatlar qaymog'i»), «Insoni komil» («Komil inson») kabi asarlarida ko'tariladi.

Aziziddin Nasafiy tasavvuf haqida fikr yuritar ekan, uning qadimiy falsafiy merosga qarashlari G'azzoliydan keskin farq qiladi. To'g'ri, ikkala mutafakkir ham Qadimgi Yunon va Sharq mashshoiyyunlik falsafasini chuqur o'rgangan hamda o'zini faylasuf emas, mutasavvif deb hisoblaydi. Lekin G'azzoliy mantiqan bir-birining davomi bo'lmish «Tahofat al-falosifa» («Faylasuflarning ziddiyatlari»), «Maqosid al-falosifa» («Faylasuflarning maqsadlari») asarlarida Arastu hamda uning sharqlik izdoshlari Forobiy va Ibn Sino qarashlarini islomiy nuqtayi nazardan inkor qilarli darajada tanqid ostiga olsa, Aziziddin Nasafiy «Zubdat ul-haqoyiq»da ularga xolislik bilan baho beradi. U inson taraqqiyoti va ruhi to'g'risida shariat ahlining ham, hikmat (falsafa) ahlining ham fikrlarini qayd etib, ularni uchinchi, yuksak darajaga — tasavvuf ahli tafakkuriga olib keluvchi pog'onalar tarzida talqin etadi.

Nasaflik bobokalonimiz ham Arastu izidan borib: «Inson hayvon turlaridan biridir, — deydi va so'ng shunday davom etadi. — Ey darvesh, aynan hayvon ruhi tarbiya topib, ta'lim va tahsil ko'rib, bilish, takrorlash, taqvo va zikr tufayli darajalar bo'ylab rivojlanadi...»³¹. Rivojlangan (insoniy) ruhning rivojlanmagan (hayvoniy) ruhdan farqi shundaki, birinchisi xususiylikni ham, umumiylikni ham ang'lay oladi, ya'ni, «yaxlit biluvchi, yaxlit ko'ruvchi, yaxlit so'zlovchi», ikkinchisi esa xususiylikni, juzviyliknigina ang'lashga qodir. Uning fikriga ko'ra, insonda ruh ham bitta, jism ham bitta, faqat ruhning darajalari har xil; jism ruhga, ruh jismga muvofiq, bir-biridan ajralmaydi; jism bilan ruh birga rivojlanadi va komillikka erishguncha kamolot bosqichlaridan ko'tarilib boraveradi.

Mutasavvif-faylasuf merosida komil inson muammosi ana shu ruh darajalari bilan bog'liq

²⁹ Ichindagi ichindadir. —B. 34.

³⁰ Qur'oni karim ma'nolarining tarjimasini. Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. —T.: Islom universiteti nashriyoti. 2001, -B. 116

³¹ Aziziddin Nasafiy. Zubbat ul-haqoyiq. N.Komilov tarjimasini. —T.: «Kamalak», 1995, -B. 42.

holda olib qaraladi. Shu sababdan ham ulkan olimimiz Najmiddin Komilov: «Aziziddin Nasafiyini komil inson ilmining nazariyotchisi deyish mumkin, chunki uning barcha asarlarida bu mavzu markaziy o'rinni ishg'ol etadi», degan fikrni bildiradi va allomaning bu boradagi qarashlarini birinchi bo'lib jiddiy tahlil qiladi³².

Aziziddin Nasafiy nazdidagi komil inson, eng avvalo, yuksak axloq egasi; uning yerdagi vazifasi halollik va rostgo'ylikni qaror toptirish, yomon rasmu rusumlarni yo'qotib, yaxshi, ezgulikka boshlaydigan qonun-qoidalarni joriy etish, odamlarni Xudoga tomon da'vat qilish. Bu darajaga yetishish uchun esa inson o'zini anglab yetishi kerak. Zero, allomaning fikricha, o'zini anglamagan kishi hech narsani anglamay dunyodan o'tadi.

Xo'sh, inson o'zini to'la anglashi mumkinmi? Mumkin. Buning uchun u to'rt maqomni bosib o'tishi kerak: xayrli so'z, xayrli ish, xayrli xulq, ma'rifat. Mazkur maqomlarga erishish oson emas; butun borlig'i bilan berilib harakat qilgandagina, o'zini unutib, o'zligiga erishgandagina inson ularga muyassar bo'ladi. Bu holni mutasavvif-faylasuf shunday obrazli shaklda ifodalaydi: «Birida o'lmagan odam, ikkinchisida tug'ilmaydi. Hordiqni istasang - ishda o'lgin, Xudoni istasang - o'zingda o'lgin. O'z ishingda o'lolmasang, hordiqni izlama, o'zingda o'lolmasang, Xudoni izlama». Lekin maqsad «Xudoni izlash bo'lmasligi kerak, chunki Xudo hamma yerda mavjuddir va uni izlashning hojati yo'q. Borliqning vujud - Undan... butun borliq Uning o'zidir»³³. Shu sababli inson, yuqoridagi to'rt martabani chetdan izlashi kerak emas, ular insonning o'zida mavjud: «...senda avval boshdagi va oxirdagi ilmu ma'rifat yashiringan, nimaiki izlasang, o'zingdan izla, nega tashqaridan qidirasan?»³⁴.

Demak, komillikka inson qadam-baqadam yetishib boradi, lekin bu darajalar mutlaq diniylikni taqozo qilmaydi, balki dunyoviy hayotda ham pok bo'lishni talab etadi. Aziziddin Nasafiy buni shunday ifodalaydi: «Ey darvesh, ifrotiy (haddan oshiq) ro'za va namozga berilib, ketma-ket hajga borma, buyurilgan farzni ado etish bilan cheklan», - deb yozadi³⁵. Xo'sh, qolgan umrni nimaga bag'ishlash kerak, degan savol tug'iladi. Faylasuf-shayx bunga shunday deb javob beradi: «...shunday yo'l tutginki, qalbing saxovat va hikmatga to'lgan bo'lsin, ezgulik sohibi bo'lgin... qalbing haqgo'ylik (rostlik) va ezgulik bilan bezansin, toki inson degan ulug' nomga munosib bo'lsang, do'zax azoblaridan qutulasan... Sening haqiqating (mohiyating) to'g'rilik va xayrli ishlar ijod qilish bo'lsin»³⁶.

Shunday qilib, Shayx Aziziddinning ta'rifiga ko'ra, komillik - inson degan ulug' nomga

³² N.Komilov Tasavvuf. 1-kitob. -T.: "Yozuvchi". 1996. -B. 147-152.

³³ "Zubdat ul-haqoyiq". -B. 52-53.

³⁴ O`sha manba, -B. 53-54.

³⁵ O`sha manba, -B. 54.

³⁶ O`sha manba, -B. 54-55.

munosiblik, Alloh insoniyatni ana shu komil insonlar borligi uchun yaratgan, odamlar orasida komil insonlar borligi uchun jami mavjudot odamzodga sajda qiladi, mavjudotlar ichida komil insondan ulug'roq, donoroq va oliyroq narsa yo'q; odamlar koinotning qaymog'i, xulosasi bo'lsalar, komil inson odamlarning qaymog'i va xulosasidir, komil inson olamning siri, olamning qutbi, u - olamning bahri muhiti — dengizi³⁷.

Komil insonga Yaratgan tomonidan ko'rsatilgan bunchalik hurmat-e'tiborning, oliy ehtiromning boisi, uning ham ilohiy, ham dunyoviy takomilga erishgani uchundir, chunki u «hech kimdan xizmatini darig' tutmaydi, tili, qo'li, moli bilan o'zgalar yordamiga shoshiladi..., zero, qalb kamolotiga erishib, jannatni odam nimaiki qilmasin, uning dunyo va oxirati kengayadi»³⁸. Demak, komil insonlar Allohning suyuk bandalari, chunki ular Yaratganning asl maqsadini ro'yobga chiqarish uchun bunyod bo'lganlar: bu yuksak axloq egalarining har ikki dunyo uchun buyuk xizmatlari jannatni kengaytirish va do'zaxni toraytirishdan iborat. Shu bois ular koinotning sarvari, barcha borliq ular uchun yaratilgan.

Xullas, tasavvuf axloqshunosligining o'ziga xos tabiatidan kelib chiqib, shunday deyish mumkin: bu ta'limot Xudoga — mutlaq fazilatlar Egasiga, mutlaq komil Zotga yetishish yo'lida insonning nisbiy komillikka erisha borishi g'oyasini ilgari suradi. Bu g'oya insonning Yaratgan oldidagi qo'rquvini muhabbatga aylantirish uchun xizmat qiladi. Qisqasi, tasavvuf axloqshunosligi insondan Xudoning ko'r-ko'rona quli bo'lib emas, balki Uni tanigan, bilgan mavjudot, Uning yerdagi xalifasi va oshig'i sifatida harakat qilishni talab etadi.

³⁷ Tasavvuf, 148-149-betlar.

³⁸ “Zubdat ul-haqoyiq”. –B. 55.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, oʻrta asrlar mutafakkirlarining axloqiy taʼlimotlarini oʻrganish, ularning ilmiy merosini asrabn-avaylash natijasida bizgacha koʻplab manbalar etib kelgan. Ayniqsa diniy manbalar ham muhim ahamiyat kasb etib, muborak hadislar hozirgi kunda ham oʻz ahamiyatini yoʻqotgan emas, aksincha, zamonaviy shaxs va jamiyat axloqiy darajasini yuksaltirishda muhim tarbiyaviy manbalar boʻlib qolmoqda.

Musulmon mintaqasi axloqiy tarbiyasida buyuk muhaddislar bilan bir qatorda oʻz asarlarida hadislardan samarali foydalanib ijod qilgan allomalarning ahamiyatini alohida taʼkidlab oʻtmoq joiz. Ular oʻz fikrlari isboti uchun hadislarni keltirib, eʼtiqodga, ezgulikka, toʻgʻrilikka, muruvvatga daʼvat qilganlar. Ayni paytda shunday olimlar borki, hadislardan faqat dalil-isbot sifatidagina foydalangan emaslar, ayni paytda ularni sharhlaganlar, sharhlaganda ham ularga fiqhiy-axloqiy nuqtayi nazardan yondashganlar.

Bundan tashqari kurs ishida mutafakkirlar tomonidan ideal davlatda fuqarolarga fazilatlarni singdirish va taraqqiy ettirish uchun ikki xil usulni qoʻllashlik aytib oʻtilganligi taʼkidlangan. Birinchisi — ishontirish usuli. U ham, oʻz navbatida, ikki xil yondashuvni taqozo etadi: keng ommani tarbiyalash uchun sheʼriy va xitobiy nutqdan, yaʼni badiiy asarlar hamda notiqlik sanʼatidan, «sara» kishilarda fazilatlarni rivojlantirish uchun esa isbotiy nutqdan, yaʼni ilmiy-falsafiy nutqdan foydalanish lozim. Ikkinchisi — majburiy usul. U, asosan, tashqi dushmanlar bilan kurashni oʻz ichiga oladigan hodisa. Mutafakkir bu usulni jihod bilan tenglashtiradi. Lekin Ibn Rushdning tushunchasidagi jihod — kofirlarga qarshi olib boriladigan doimiy diniy urush emas. U Arastuning «Nikomaxning axloq kitobi» asariga yozgan sharhida doimo tinchlik zarurligini, urushga esa baʼzan-baʼzangina yoʻl qoʻyish kerakligini aytadi, jihodni faqat shariat talablari nuqtayi nazaridan tushunish musulmonlar boshiga koʻp ofatlar keltirganini taʼkidlaydi. Demak, Ibn Rushdning fikriga koʻra, jihodni tariqat talqinlari asosida tushunmoq lozim. Bu — qurdobalik mutafakkirning ham tasavvufdan xabardor ekanligini koʻrsatadi.

Mazkur kurs ishida komil insonga Yaratgan tomonidan koʻrsatilgan hurmat-eʼtiborning, oliy ehtiromning ham ilohiy, ham dunyoviy takomilga erishgani uchundir, chunki u «hech kimdan xizmatini darigʻ tutmaydi, tili, qoʻli, moli bilan oʻzgalar yordamiga shoshiladi..., zero, qalb kamolotiga erishib, jannatiy odam nimaiki qilmasin, uning dunyo va oxirati kengayadi»³⁸. Demak, komil insonlar Allohning suyuk bandalari, chunki ular Yaratganning asl maqsadini roʻyobga chiqarish uchun bunyod boʻlganlar: bu yuksak axloq egalarning har ikki dunyo uchun buyuk xizmatlari jannatni kengaytirish va doʻzaxni toraytirishdan iborat. Shu bois ular koinotning sarvari,

³⁸ «Zubdat ul-haqoyiq». –B. 55.

barcha borliq ular uchun yaratilgan.

Xullas, tasavvuf axloqshunosligining o'ziga xos tabiatidan kelib chiqib, shunday deyish mumkin: o`rta asr mutafakkirlari ijodidagi g'oyalar insonning Yaratgan oldidagi qo'rquvini muhabbatga aylantirish uchun xizmat qiladi. Qisqasi, tasavvuf axloqshunosligi insondan Xudoning ko'r-ko'rona quli bo'lib emas, balki Uni tanigan, bilgan mavjudot, Uning yerdagi xalifasi va oshig'i sifatida harakat qilishni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YHATI:

1. Asosiy manbalar.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 1996.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 1996.
4. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 1996.
5. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 1996.
6. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. 5-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
7. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлидан. 6-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
8. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
9. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 2000.
10. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 2001.
11. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 2002.
12. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 2003.
13. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва катъий иродаимизга боғлиқ. 12-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 2004.
14. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди. 13-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 2005.
15. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. 14-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 2006.
16. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. 15-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 2007.
17. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. 16-жилд. -Т.: “Ўзбекистон”, 2008.

18. Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. 17-жилд. -Т.: “Ўзбекистон”, 2009.
19. Karimov I.A. Demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish – mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy mezonidir. 19-jild. -Т.: “O`zbekiton”, 2011.
20. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон, 1998.
21. Каримов И.А. Юксак маънавият - энгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
22. Каримов И.А. Қонун ва адолат усуворлиги фаолиятимиз мезони бўлсин / Халқ сўзи, 2004 йил 2 июнь.
23. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. –Т.: Ўзбекистон, 2011.
25. Abdulla Sher. Axloqshunoslik. –Т.: “O`zbekiston faylasuflari milliy jamiyati”. 2010.
26. G.Nosirxo`jaeva. Etika. Estetika. (o`quv qo`llanma) 2006.
27. “Этика”. Под.ред. А.А. Гусейнова и Е.Л. Дубко. – М.: 1999
28. Борев Ю. «Эстетика» М., 1988.
29. Кобликов А.С. “Юридическая этика”. – М.: 2003.
30. Кондрашов В.А., Чичина Е.А. Этика. Эстетика. Учебное пособие для ВУЗов. Ростов на Дону, 1998.
31. Кривцун О.А. “Эстетика”. – М.: 1998.
32. Кроче Б. “Эстетика”. – Тула.: 2000.
33. Умаров Э. “Эстетика”. – Т.: 1995.

2. O`quv qo`llanmalar.

34. Букреев В.И., Римская И.Н. “Этика права”. – М.: 1998.
35. “Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов”. – М.: 1999.
36. “Эстетик тарбия асослари”. – Т., 1998.
37. Гильберт К.Э., Г. Кун. «История эстетики». С.Пб. – 2000.
38. Гулыга А. “Принципы эстетики”. – М.: 1987.
39. Зеленкова И.Л., Беляева Е.В. Этика. Учебное пособие.- Мн.:НТООО «Тетра-Системс»,1997.
40. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. –Т.: “Ўзбекистон”, 2000 й.
41. Носирхўжаева Г. “Эстетика”. – Т.: ТДЮИ, 2005
42. Радугин А. Этика. Курс лекций. – М.,1998

43. Умаров Э. “Эстетика”. – Т.: 1995
44. Воҳидова Д., Носирхўжаева Г. “Этика” – Т., ТДЮИ – 2003.
45. Носирхўжаева Г.А. “Эстетика”. Т.: 2003

3. WEB resurslar.

46. www.gov.uz
47. www.public.ru
48. www.subscribe.ru
49. <http://ethics.narod.ru>
50. <http://humanities.edu.ru/db/sect/144/20/298>
51. www.psy.piter.com
52. www.countries.ru
53. www.azps.ru
54. www.google.uz
55. www.kitob.uz